

מטטואן לקריית שמונה: "עם רדיו ביד אחת וילד ביד שנייה"

דיון בסרטה של נעם אדרי "עליה"

תסריט, בימוי, הפקה וצילום: נעם אדרי. צילום נוסף: יניב שמלצר. שירה: עליה אדרי

יניב פינטו-אבקסיס

הסרט הדוקומנטרי **עליה**, סרטה של נעם אדרי (2015), מביא בפנינו את סיפורה של עליה אדרי, עולה מן העיר טטואן שבמרוקו הספרדית, המתגוררת כיום בדירת עמירור בבניין מט ליפול בקריית שמונה, מבעד לעדשת המצלמה של נכדתה. הסרט מגולל תמונה צבעונית אחת אחר אחר את חיי היום יום של הסבתא, עליה, בביתה. תוך שאנו עוקבים אחרי הבישולים המסורתיים, שעות התפירה במכונת התפירה ה"אוריון" הישנה וה"ברודר" החדשה יותר, רגעי הסינה והצפייה בערוץ הטלוויזיה הספרדי, נחשף סיפור קשה של עלייה והגירה לישראל – סיפור של התמודדות של אישה אחת שנעקרה ממחוז החפץ של ילדותה ובחרותה והובלה למציאות ישראלית קשה וכאוטית, שבה איבדה את השליטה על גורלה ועל חייה.

הצבעוניות והסגנוניות של הסרט, השירה בחכמייה בקולה המיך והציב, גם כיום ב-88 שנותיה, והמרחב המחזאלי של קירות ביתה, המעוטרים בחפצי האמנות המרהיבים שיצרה לאורך השנים, יוצרים קונטרסט כואב בין העולם הפנימי האמנותי העשיר של קשישה זו, לבין החיים הפיזיים שנכפו עליה.

הנרטיב המובא מפיה של עליה הוא סיפור המשקף עולם של הגירה שרבים מבין יהודי מרוקו חוו בדרכים שונות. עליה מפיטה את הנרטיב הציני מסיפוי המוכר ומספרת על התנגדותה לעלות לארץ יחד עם בעלה ובכך לעזוב את מרוקו הספרדית. מתארת את כניעתה לעצתו של הרב שבו נועצה, ועל כך שלבסוף נאלצה לעזוב את בית אמה בטטואן, המכונה גם "ירושלים הקטנה", ולעלות לישראל. בהגיעם ארצה ביקשו העולים המובאים במשאית "כמו כבשים" אחד על השני, להתגורר בירושלים, ונציגי הממשל אישרו את בקשתם "בסדר, תקבלו ירושלים". באישון לילה הובלו לעיר מגידו, ומשהבינו כי הולכי אותם שולל והתגלה לנגד עיניהם המצב הפיזי במקום אליו הגיעו, הגיבו בתנועת הג'ודו, כפי שהיא משחזרת: "ילדים קטנים, ביוניים חזקים הורסים את הפנים ככה. דם יוצא להם מהפנים, למה באנו?" זמן מה לאחר מכן, הועברו בני משפחתה של עליה לפחון בקריית שמונה. עליה הושמה בבית שהגדירה אותו כאוהל, ולא כבית ראוי בעל גג, ובכך איבדה את הזכות לבית ולכבוד. המציאות המתוארת בפיה היא מציאות של זרות בבית, בה עולים נחשים ועקרים המסתתרים במרחב הפרטי מאחורי תמונות, מציאות של אבדן ביטחון ושל בדידות קיומית. הרדיו שבהיאמה עמה מטטואן, רדיו של פלייבס שקנתה לה אמה – חפץ מטונימי המהווה סמל למורדות, נאלץ להישאר מיותר וכבוי במשך עשר שנים, כיוון שלא היה לה שקע חשמל לחברו לאורך העשור הראשון של עלייתה ארצה. סיפור הרדיו, שהוא תמונה אחת מני רבות, שאותה היא מתארת בהומור האופייני לה, משקף את הירידה מאיגרא רמה של קדמה

עליה אדרי, גיבורת הסרט "עליה" בסלון ביתה בקריית שמונה. צילום נעם אדרי

הסרט, מביאה בפנינו את קולה של עליה, הקול הספרדי בעל המבטא המובהק, ומשמיעה אותו, כמעט ללא התערבות לאורך כל הסרט. זהו קול שנשמע מעט מאוד בציבוריות הישראלית. קולותיהם של יוצאי ה"עדה" זה הוא קול נאלם. ההפתעה שבהיכרות עם תרבות היבירדית והטרונית כמו זו שהביאו עמם יהודי צפון מרוקו אינה מתיישבת עם ההרגל האנושי

ההפתעה שבהיכרות עם תרבות היבירדית והטרונית כמו זו שהביאו עמם יהודי צפון מרוקו אינה מתיישבת עם ההרגל האנושי המוטמע בפוליטיקה הזהויות לתייג במגירות קבועות מראש של "מזרח" מול "מערב", מסורתי מול מודרני או דתי וחילוני. יהודים אלה, שחיו במדינה מוסלמית, אך הגיעו לארץ כשהם דוברי לשונות אירופיות שונות (ספרדית וצרפתית מבית מדרשה של אליאנס), ששמרו על מסורתיות אדוקה אך חיו בקרב נוצרים-היספאנים והתערבבו בתרבותם, ושחיו בשלום ובהרמוניה יחסית עם המוסלמים בערים, הביאו עמם שעטנן לשוני ותרבותי שהיה קשה להבנה ולקבלה. "אז מה אתם, מרוקאים או ספרדים?", "אתם מדברים ספרדית או לאדינו?" וגם: "אתם בוטחים שאצלכם לא דיברו ערבית – איך זה יכול להיות?" אלה היו חלק מן האמרות שכל אחד מאתנו שמע לאורך חייו בישראל. הסרט ועמו הקול הייחודי של עליה מניח את כישלון העלייה והקושי בהתערות תחת ההגמוניה, המסומלת באמצעות דרכי הפעולה של קולטי העלייה המבקלים אותם ברגע הגיעם, של אנשי הסכנות היהודית והחברה הלאומית לשיכון בישראל עמידר, של המערכת הרפואית המנצלת את עליה כאסיסטנטית לביצוע הפלות רפואיות בעבדה כעוזרת ניקיון וגם של נציגי הבנקים ותעשיית מפעל הפיס הרושמים אותה בערמה למנוי של קבע למפעל הפיס – כל זה מתואר בעוד דגלוני ישראל מתנופפים דרך קבע בחלון המסווג של דירתה הצנועה. נעם אדרי, בימאית הסרט, מצליחה להעביר את התכנים הקשים על התנהלותה של ההגמוניה והממשל הישראליים על האופן שבו טופלו בני העלייה של עדות המזרח באופן שהצופים יכולים לעכלם – הדרך הקולנועית שבה מעוצב הסרט, כתמונות אמנותיות של יופי וכישרון המרכיבות את סך חייה של עליה, המשובצות בקולה הערב המפתיע ובהומור המודע לא מודע לעצמו, יוצר מצע רך להעברת המסרים.

סרטה של נעם אדרי הוא גם סיפורה של הונדה המביאה את סיפורה של סבתה. זהו הדור השלישי שלא רק כותב מורחית אלא גם מתכתב עם מורחיותו, ומעבד במדימים שונים את חוויות הסבים והסבתות ותרבותם. הדור השלישי שומע את הקול של הסבתא ומגיש אותו בסרט זה בצלילות רבה, כפי שהוא, על כל גווניו, הסיפוריים, הדיבוריים והשיריים. הדור השלישי למרחיות נותן לסבתות קול שאחרים העלימו. מנקודת המבט הזו זהו גם סרט פמיניסטי המציב במרכזו אישה אחת, את עולמה ותרבותה, מבלי להזדקק לדמותו של הגבר המלווה או העומד מנגד ומסוכן עליה. דמותו של הבעל, כאשר היא עולה בסרט זה, היא מובאת באספקט ביקורתי, כמי שכפה עליה מהלך חיים שלא תאם לה, ובכך יציב עבודה גורל מר, שאותו היא מנסה להתמקד בכוחות דמיוני ויצירתיים. נעם אדרי מציגה את הפרט, האחד, לא כחלק מגוש עולים ממרוקו שהתקשרות רגילה להביא בפנינו את "ההתכיינותם" על עוללות

טכנולוגית במרוקו, של בית מהוגן ומסודר, שאותו היא מציירת על דף ביד כואבת בעבור נכדתה והעומדת בפני טיול שורשים, ושל חיי שמחה וחברה, המשקפים בשירתה בחכמייה, לביא עמיקתה של בדידות, נטינה ופוגור, תוך איום וסכנת חיים שאלה נקלעו עליה ובני משפחתה.

ביתן עולם השממה שבו נאלצה לותב את חייה בישראל, או מתוודעים למרקטיקות ולאסטטוניות של אישה זו להישרדות. אחד מן הנדבכים החשובים בחייה הוא הזהות הספרדית, זהות שעליה היא שומרת מכל משמר. שפת החכמייה, שפתם של יהודי צפון מרוקו, המורכבת מספרדית עתיקה ומאלמנטים מן הערבית המוגזבת ומן העברית, עדיין שגורה בפיה. המבטא החכמי, המעלים את סופי המילים (גם בדברה בעברית, למשל: עטו במקום טעות, זקני במקום זקנים), וחיתוך הדיבור ה"ישב" על מילים מסוימות, משויים סגנון של הגונה שרית ללשון המדוברת. עליה גדלה בחודרייה שבטטואן, הרובע היהודי (המלאח), בסמוך לבית הכנסת ע"ש יצחק וואליד, רבה החשוב של יהדות טטואן, אחד מחכמי מרוקו, ומחבר ספר ההלכה **ויאמר יצחק**. היא שמרה על שפתה זו, אם כן, לא רק בדיבור היומיומי אלא גם בנצירתן של רומאנסות החכמייה הידועות. עם השתכנותה בבניין עמירור הישן בקריית שמונה, היא נהגה לשיר בעת ניקיון הבית וארגונו, וכשנחה, פסקה גם מלשיר. ילדת שכנתה הגיעה אליה כשליחתה של האם, לשאול מדוע זה הורידה את התקליט ששמעה בביתה, כיוון שהשכנים רצו להמשיך וליהנות מן השירה שבקעה מן הבית ולא תיאר לעצמם כי זהו קולה החי והאמיתי של שכנתה. כך המשיכה עליה לשמר את הרומאנסות הידועות, שבוודאי שמעה גם במטשה, הנדנה שהייתה מוצבת בחצר הבתים בחודרייה, שם נהגו הנשים להתכנס ולשיר את השירים העתיקים בחכמייה, לפנתג פתגמים ולספר סיפורים עממיים שבערו מסבתא לנכדה. התרבות הספרדית נשמרת גם ביושבה בביתה בקריית שמונה, בשעות הארוכות של ציור ויצירה שהיא רגילה אליהם, עת היא מקבעת את הטלוויזיה בערוץ הספרדי – זו חוויה שאני חווה תמיד בהגיעי לביתם של יהודי מרוקו הספרדית לצורך ביקור או ראינות שאני עורכת עמם, יהודים אלה חיים עדיין בשתי המולדות, והגעגועים לשם, למרוקו, שהיא ספרד שלהם, מתקיימת במישור היומיומי.

רסיסי התרבות הספרדית נשמרים גם בביטויי תרבות חומרית: במאפים הנואפים ובאכול המתבשל, בחודרייה (ירקות ממולאים בנוסח מרוקו הספרדית) או באלמנטיס שהן קציצות בשר או דגים (almondigas בחכמייה), בסריגת שמיכות הצמר לנכים בדוגמה המסורתית המהווה סימן היכר למקום ממנו הגיעה, ביצירת תמונות גובלן של פרחים ושל נופים איוריים הרריים ומוריקים, וגם ברקמת שמה ושם משפחתה בספרדית (ולא בעברית) בכרים ובנסחות (השם הקרוק הוא Ebery, השם המקורי מטטואן, ואילו בארץ נכנעו בני המשפחה להגיית שםם Eddy-Edy) – כל אלה משקפים את האחיזה בעולם הספרדי, שהוא מרכיב חשוב ודומיננטי בחייהם של יהודי מרוקו הספרדית, דוברי החכמייה.

מהלך הסרט, עליה גם מקיימת לגיזוש עיון הרע, בהדלקת קטורת ובתנועת גיזוש הרוחות הרעות באמצעות כך לעבר החלון. מן הבחינה הזו, נעם אדרי, בימאית

* יצחק בן-ואליד, ספר **שאלות ותשובות ויאמר יצחק** – פסקי דינים להשיב לשואלי דבר, ישיבת טרנט שלמה, ירושלים.

הגירתם, אלא זהו סיפור המובא בהומור של אישה זקנה, המרשה לעצמה לומר את דבריה באמת גלויה ובתקריב שמאפשר לראות אותה ולהכירה באופן ממשי. **עליה** אינו רק סרט על עלייה והגירה, זהו גם סרט בעל מימד אוניברסלי חשוב, הממחיש את חייה של אישה בזקנתה, שגם באמצעים דלים מצליחה בכישרונה הרב ליצור עולם של יופי רבגוני בכל רגע, בהיותה במטבח או בפינת העבודה.

הסרט פותח במרחב הממשי, שבו ניבורת הסרט עולה במדרגות אל ביתה, משימה שהופכת למורכבת ובלתי אפשרית בשל חוליי הגיל שפגעו בהליכתה, ומסתיים בלונג שוט סטטי שסוקר את מרחב הבית כולו לראשונה. המרחב הקטן שהוא ביתה הופך לבית כלא, אך גם מרחב של יצירה ואמנות. תמונה זו החותמת את הסרט יוצרת הפתעה, ויש בה משום ניצול של המדיום הקולנועי להמחשת כוחו של עולם האמנות והיצירה על חייו של הפרט. לאורך הסרט כולו, אנו נחשפים לתמונות תקריב של עליה: פניה, ידיה ורגליה, וגם לתמונות צילום ממוקדות של המטבח בו היא שוהה, פינת העבודה והתפירה, ספת היחיד הניצבת מול הטלוויזיה, הסלון בו עומד קיר יצירות האמנות מעשה ידיה, פינת האוכל, וחדר השינה. הבית מצטייר כמרחב עצום, פלאי וקסום, עולם ומלואו שבו נפתחים גבולות הדמיון. תמונת המצלמה המקובעת בסיומו של הסרט המוצבת בקצה הבית, כך שהיא מגלה את כל מרחב הבית בתמונת מצלמה אחת, חושף את קוטנו, את השטח המצומצם שבו מתקיימים חיים אלה, ואת העובדה שכל מרחביו יכולים להיכלל בשוט מצלמה אחד. בתמונת סיום זו נמתחת קשת בין מרחב הקיום הביתי העכשווי בישראל למרחב הבית הטטואני הצרוב ביזכרון ומשומר בתרבות האוכל, הרקמה, הטקסים והשפה החיים בבית זה. הסרט מסתיים בקולה של הסבתא השרה את הרומנסה הלאדינית-חכיתית הידועה "קואנדו איל ריי נמרוד", שיר היוצר זיקה בין המרחב הטטואני, מחוז גנגויעה משם, לכאן ועכשיו בדירתה בקריית שמונה.

ינה פינטו-אבקסיס, חוקרת פולקלור ומלמדת במרכז סלטי לחקר הלאדינו באוניברסיטת בר אילן, ספרה **הטווס, המגוהץ וחצי האישה - כינויים הומור ופולקלור בשיח היום-יום של יהודי טטואן דוברי החכתייה** זכה בפרס בן-צבי לחקר הקהילות ישראל במזרח לשנת תשע"ה.